

Szomorú trópusok közelében

Etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája-e a cigányságé?

Szuhay Péter, 'A magyarországi cigányság kultúrája' című könyve nem egy forró égővi tájra, nem egy történelem nélküli népcsoport „bűnbeesés előtti” kultúrájának megismerésére invitálja az olvasót. Nem a brazil Mato Grosso bozótosainak szépségesen szomorú és egyhangú világa tárul fel előttünk különleges izgalmakat rejtő módon. Nem a mesefolyamok óceánjának partjaihoz érkeztünk el. Itthon, belföldön vagyunk, ahol otthonosan mozog a fehér utazó. Posztindusztriális civilizáció, felemás társadalom a fejlett és a hiányokkal küzdő Európa határvidékén, ahol egy ország, szétbomló struktúrákkal és tíz évvel a rendszerváltás után, „ugrani készül”, azaz dicséretes lépéseket tesz az eurokompatibilitás elérése felé.

Amúgy mérsékelt éghajlat, mérsékelt szépségekkel. Nem kell kultúrantropológusnak lenni ahhoz, hogy megállapítsuk, ehelyütt egy sajátos, vegyes kultúrájú térséggel van dolgunk, ahol többféle hagyományréteg, vallás, nyelv és etnikum alkot gazdagon szőtt kontextust, melyben jócskán vannak feltérképezetlen zónák, félig-meddig zárt világok és persze ott lakó emberek is, akiket alig ismerünk, jóformán csak tudomásunk van róluk. Egy egzotikumoktól mentes kárpát-medencei habitat. S mégis mintha világreszek és világok választanának el bennünket egymástól. Ezen a ponton jutott eszembe, nem távoli, sanda párhuzamokat keresve, a híres francia etnológus tanulmányköte, melynek ez alkalomból kölcsönvettem a címét. (1)

Sugallata kiindulásként abban foglalható össze, hogy kinek milyen országkép vagy világgép kedves, azt bizzuk rá, de nem ártana közelebről, hitelesebb információk alapján is megismerni és feltérképezni a körülöttünk lévő valóságot, amely olykor a dolgokat jelenti, olykor pedig azt, amit közölnek róla. Mindenesetre sokan vannak, akik nem annyira támaszkodni, mint inkább hivatkozni szeretnek rá. Létrehozva így a maguk igényeinek megfelelő valóságképet, mely cselekvéseiket és a politikai akaratképzést is motiválja, s ennek során a többségi akaratra (és sztereotípiákra) döntő érvként szoktak hivatkozni. Ezért is indokolt egy adott témában szembeállítani és érvnyre juttatni a különféle interpretációkat és valóságértelmezéseket a társadalmi kommunikációban, ily módon próbára téve az „értelmezések hatalmát”. Különösen olyan alapkérdésekben, amelyekben nem pusztán az eltérő álláspontok sokasága, hanem maga a vitaalap is problematikus: vagy pontosításra szorul, vagy kétséges, vagy eleve elutasításra talál. Ily módon a társadalmi konszenzusnak nevezett közjófeleség aktív formálására is sokkal kevesebb az esély. Akár távoli népek, akár más, jól körülhatárolható embercsoport, esetünkben a magyarországi cigányság kultúrája képezi a vizsgálat tárgyát.

Jelen esetben a vizsgált tárgykör nemcsak a tudományos diskurzus világát, hanem a saját életvilág egy fontos szeletét, ilyen-olyan módon a közérdeket, hosszabb távon pedig egy eddig még nem megszilárdult plurális berendezkedés további sorsát, esélyeit is érinti, s ezáltal talán közérdeklődésre is számot tarthat.

Valami nincs sehol, avagy a könyv problémaháttere

Lenne itt néhány kérdés ennek kapcsán, melyek megválaszolását aligha úszhatjuk meg a nyilvánosság bevonása és valamiféle konszenzusa nélkül, ha a földrész jobbik felén képzeljük el a boldogulásunkat. Ki és mihez akar itt integrálódni a jövőben, anélkül, hogy számot vetne avval, hogy tágabb értelemben kivel és milyen alapon kommunikál? Függetlenül attól, hogy a vágyott és sokat hivatkozott „európai” rend nem homogén, hanem gyökeresen eltérő felfogásmódok és gyakorlatok érvényesülnek a berkein belül (mondjuk, például, a kulturális autonómia terén). Hogy is van ez a mi és ők? Ki a cigány? Ki a magyar? Omniózus kérdések. Ki és milyen alapon dönti ezt el? Miképpen garantálja az állam, ha valaki nemcsak individuális alapon kívánja eldönteni hovatarozását? Mi szabja meg a jogosultságot bizonyos javak elosztásánál: az elvileg egyenlőnek tekintett egyén szempontjai (rászorultsága, teljesítménye) vagy csoportoknak is lehetnek igényeik, például speciálisan halmozódó hátrányaik okán? Szükség van-e pozitív diszkriminációs mechanizmusokra oktatási, szociális és egyéb területeken? Beszélhetünk-e egyáltalán etnikus kultúráról? Mivel járna az, hogy többek szerint elég lenne, ha csak az „etnikai jellegű” besorolás érvényesülne egyes helyeken? Sokak szemében persze más alapelvek és bánásmódok érvényesek a kisebbségekre nézve itthon és mások a határon túl („Extra Hungariam...” a régi formula e provinciális felfogás citálására). Mások úgy vélik, maga a palackba zárt nacionalista szellem, ha etnikai jellegzetességekre is hivatkoznak emberek egyazon kultúrához tartozásuk jegyében (állampolgári jogegyenlőségen alapuló etnikailag semleges állam koncepciója). S vannak már modellek (valóságban és papíron) a többkultúrájú politikai közösség működtetésére is.

Néhány éve nálunk is megilleti a „népfelség joga” a kisebbségeket (1993. LXXVII. törv.). A cigányságot ekkor, itteni történelme során először, sajátos politikai (nemzetiségi) közösségként legitimálták. Mi az oka annak mégis, hogy épp a legszámottevőbb kisebbség az, mely pillanatnyilag nem sok hasznát látja a kisebbségi önkormányzatiságnak, azaz a halványan jelölt kulturális autonómiának? Vajon csak az, hogy a „politika” a rendszerváltás ideológiájának megfelelően – a többségi félelmek által is kondicionáltan – ennyi kompromisszumra volt kész? Vagy az is szerepet játszik, hogy a tagolt és heterogén cigány közösségek között még nem jött létre valamiféle közös kulturális azonosság-tudat? Röviden, még nincs cigány kultúra, mivel a feltételek még nem értek meg ehhez. Hol tart a kettős (hármás?) követelményű integráció és egyáltalán mennyire lehetséges ez mint perspektíva? Ha valaki azt mondaná, hogy márpedig ez nem lehetséges, akkor ad absurdum el lehet menni odáig, hogy az etnikai sajátosságok nem relevánsak, ezek a jövőben „demokratikus úton” el is tűnhetnek, mondjuk úgy, ahogy a parasztság sem akarta megőrizni paraszti mivoltát. (Itt kizárólag a paraszti életforma fejlődési szakutcaira gondolunk a modernitás korában, véletlenül sem tévesztve össze mindezt a „kollektívizálások” likvidáló eljárásaival). Így akár az úgynevezett „nem létező etnikumok életvilága”-paradigma szerint is lehet majd értekezni róluk. Etnikumok, melyek valamilyen oknál fogva már/még nem jutottak el a tartós, önálló társadalomszervezet fejlettségi fokára. Ugyanakkor sajátos értékeket halmoztak/halmozhatnak fel. Ilyenek éppenséggel (bizonytalan alanyok, bizonytalan állítmányok: voltak is – vannak is, meg nem is) például a gasconok, oxiánok, „mesterségesen újraélesztett” azonosság-tudattal, vagy nálunk a kunok, akik valaha külön területi autonómiával is rendelkeztek. Persze ezek megbecsülése így is figyelmet érdemelne s tudományos feldolgozásuk méltó és fontos feladatnak ígérkezne. Mindamellet azért jogos kíváncsiság ébredhet bennünk, mi erről az érintettek véleménye.

Mondhatjuk-e ezek után á la *Széchenyi*, hogy cigány kultúra nem volt, hanem lesz?

Können belátható, hogy pusztán jogi szemlélettel itt nem jutunk messzire, jóllehet semmi okunk, hogy lebecsüljük ennek fontosságát. Nagyobb tömbök vannak itt előttünk,

melyek megmozgatásához a jogi tudásanyag és eszközzrendszer nem elégséges. Ezért csak röviden utalnék bizonyos nehézségekre, melyekkel mindezek kapcsán szembe-
találkozhatunk. Kétségtől jókora zavarok és tisztázatlanságok vannak mind a hagyományos nemzetállami, mind a hagyományos liberálisnak nevezett felfogás oldalán egyaránt. (2) A jogtudat meglehetősen labilis, a közélet pedig általában nem az egyéni autonómia szempontjait helyezi előtérbe. Az etnikai érzékenység is eléggé egyoldalú, az előítéletek mértékének növekedéséről pedig különféle adatok láttak napvilágot az utóbbi időben. Kisebbségi kódex létezik ugyan, csak éppen tervezet formájában, s világos üzeneteiről sem mondható el, hogy keresztül-kasul átjárták volna a hétköznapi világot és a kommunikációs csatornákat. A közoktatás szerepéről e lapokon viszont érdemes lenne többet is beszélni, melyet van szerencsém közelebről is ismerni. Számos cikk és tanulmány jelezte már eddig is e téren, a kemény bírálatok mellett, hogy „valami nincs sehol”. Az iskola nem képes ez ügyben pontos és méltányos információkkal szolgálni a különböző tudásterületeken (és a tanulói csoportok igényeinek megfelelően) s ez idáig képtelen volt önállóan képet alkotni honfitársaink egy jelentős részének történetéről, hagyományairól s arról, hogy mennyiben és miképpen járultak hozzá az újkori nemzeti kultúra összeteljesítményéhez. Ez a szándék legfeljebb törvények, broszúrák generális megfogalmazásaiban vagy a kevés számú, szimpatizáns szakember tanulmányaiban és tervezeteiben lelhető csak fel. Iustitia és az oktatásügy elvont megszemélyesítése helyett feltehetjük úgy is a kérdést, hogy miért nem tudtak, mertek sokkal többet tenni programszerűen e téren azok, akik legalább elkötelezettek voltak ilyen irányban, hogy megszűnjön a „tematikai gettóba zárás”? Miért van a cigányság a közműveltségből szimbolikusan is kirekesztve? Hol vannak a többségnek is szóló interkulturális oktatási programok? S persze hol és melyik „ratio educationis”-a érvényesül itt a NAT-nak?

Az oktatásügy tehát egyelőre messze van attól, hogy fel tudja készíteni az új nemzedéket az adott több-etnikumú és több-kultúrájú társadalomban való kiegyensúlyozott együttélésre. A helyzet tehát nem könnyű, konfliktus pedig van számtalan, amit a mindenkori illetékesek nem szívesen tesznek az ablakba. A világsajtó egyébiránt főként csehországi esetekkel példálózik mostanában – egyelőre.

De ki is tehet majd arról, ha külföldi sajtóbeszámoló is „rontani” fogják az ország imázsát?

Mármint az alapkérdések fontossága talán túlzott elvontságra és kissé Tiborcso hangvételre is ragadtathat bennünket, amit a továbbiakban igyekezni fogunk kerülni. Nyilvánvaló az előbbiekből következően, hogy ez a nem egyszerű, későmodern helyzet, a társadalmi nyilvánosság sajátos működtetésén túlmenően, legalábbis speciális felkészült-ségű szakemberek után kiált, mert másokkal együtt én is úgy vélem, nem sok jóra vezet, ha csak sommás előítéletekre és eddigi leegyszerűsítő sémáinkra hagyatkozunk, magyarárnak mondván, ha pusztán a többség belátására bízunk mindezen kérdéseknek a megválaszolását. Ha valaki túlzónak tartaná e szavakat, annak csak annyit: naponta bizonyosságot szerezhetünk afelől, hogy egy-egy társadalmi alrendszer (benne pedagógus, gyámügyes, növénygyász, rendőr, jogász és államigazgatási dolgozó, nem beszélve a szavazópolgár-

Az iskola nem képes ez ügyben pontos és méltányos információkkal szolgálni a különböző tudásterületeken (és a tanulói csoportok igényeinek megfelelően) s ez idáig képtelen volt önállóan képet alkotni honfitársaink egy jelentős részének történetéről, hagyományairól s arról, hogy mennyiben és miképpen járultak hozzá az újkori nemzeti kultúra összeteljesítményéhez.

ról) hiábavaló és eredménytelen kommunikációt folytat honpolgártársai jelentős hányadával. Az „eredmények” felsorolását ezúttal mellőzném. Ráadásul kudarcot kudarca halmoz, jobb esetben a szándékoktól függetlenül, mivel hiányos tudáskészlettel, hamis fölényérzettel vagy jobbára lekicsinylő módon lép kapcsolatba a magyarországi cigányság kultúrájával. Tegyük hozzá előre, ha valaki „véletlenül” megjegyzné, hogy ő éppenséggel nem kultúrával szokott kapcsolatba lépni, akkor vagy nem veszi komolyan magát vagy nagyon is ezt teszi. Ami lehet a fent említett trópusoknál is szomorúbb, de a lényegen nem változtat. Zsenge jogállami viszonyaink közt – a legkülönbözőbb szociológiai, munkaerőpiaci, oktatási, jóléti stb. adatok ismeretében – a „helyzet” ezen a téren, ebben a kommunikációs mezőben is eléggé kiszámíthatatlan. Persze mentőöv gyanánt még mindig nyúlhatnánk ahhoz, hogy tételezzük fel, talán a „helyzetkép” változik pozitívan, azaz mi magunk és a közvélemény legalább tisztában vagyunk arról szóló tudásunkkal, annak korlátaival, ebből eredően a dolgok konzekvenciáival s bizonyos értelemben mindezek tarthatatlanságával.

Nos, ne siessünk azzal a feltételezéssel!

A legkevesebb, amit a kommunikációs eszközrendszer (beleértve: iskola, sajtó, nyilvánosság, egyéb kultúráközvetítési módok) felhasználásával tenni lehet, ha érzékenyebbé tesszik a közvéleményt bizonyos problémák irányában. Ennél már jóval több, ha kutatásokra támaszkodó pontos információk alapján is képes valaki megfogalmazni a helyzetképet s szembefordulni a homogenizáló, hazug közhelyekkel, az „ősi hagyományok” szelektálatlan mítoszaival. Ennél is több, ha új, alkalmasabb fogalmak s egy másfajta értékrend szerint fel lehet tární a többségi társadalommal való bonyolult viszonyrendszert is. Nyilván van még számos egyéb közbülső fokozat, amit nem tudnék itt hiánytalanul felsorakoztatni, végső soron a következőkben tudnám mégis összefoglalni, amit még fontosnak és praktikusnak kivitelezhetőnek gondolok. Nem bátorság dolga, hanem elvárható ma már a társadalmi szerveződések világában, hogy a hozzáértők és az érintettek csoportjai – ki-ki a maga területén – önállóan is képesek legyenek egy életrevalóbb kultúra-felfogás jegyében újrafogalmazni a „dolgok rendjét”, azaz folyamatosan, helyben is élni tudjanak az „értelmezés hatalmával”. Lásd például a szegedi cigányprogramot, még ha bizonyára nem is hibátlan. (3) (Itt legalább egy aktív roma kezdeményezés készült, másutt pedig épp aktív romaellenes kezdeményezéseket készítenek elő.) Tanárok, jogászok, egészségügyi, szociális és önkormányzati dolgozók, tehát hatóság és civilek, maguk is hozzá tudnak segíteni ahhoz, hogy egyenrangúvá és vállalhatóvá váljon egy ez idáig kifejtetlen, rejtőzködő kultúra a nem túl távoli jövőben, amelyhez pillanatnyilag még az érintetteknek is meglehetősen ambivalens a viszonya. Tudván, hogy a valódi, otthonosabb integrációnak ez még mindig csak az előszobáját jelenti. Nekünk, többségieknek pedig egyelőre sejtelmünk sincs, hogy mi mindent tanulhatunk és meríthetünk majd innen. Eppen ez keltett bennem nagy várankozást a könyvvvel szemben, hogy milyen téren és hogyan lesz képes mindezen törekvéseket valamilyen módon támogatni.

Előfeltételként meg lehetne fogalmazni néhány további professzionális követelményt, szakmai erényt, amivel jó, ha bír az illető, aki szintetizáló igénnyel fog neki – egymaga – egy olyan vakmerő vállalkozásnak, melynek során, egyebek mellett, elemzi a jelenkori kulturális identitásformák problémáit, vizsgálja az interetnikus folyamatok és konfliktusok lehetséges okait és előtérbe állítja a hagyomány „csinálásának” és reprezentációjának a sajátosságait. Ezek már önmagában is cifra dolgok, melyek megértéséhez nem elégséges a „bevált” fogalmakkal és tradicionális formák közt történő kommunikáció, s a régi narratívákra történő hivatkozás. Nemkülönben akkor, ha mindezt ráadásul egy olyan kisebbséghez való viszonyban, sőt kölcsönviszonyban értelmezi, mellyel szemben a többség az utóbbi időben legfeljebb a tolerancia újszerű, olykor „lírian hangolt” attitűdjének sűrű hangoztatásával találkozott, ennek is a köznyelvben diavatszóvá vált, többnyire lehangoló árnyalatával.

Röviden, csupán egy bekezdés erejéig szeretnék még kitérni egy ismert szakmai dilemmára. Az antropológus-etnográfus munkája közben olyannyira közel kerülhet kutatása tárgyának világához, mely adott esetben az ő világgépét, felfogását sem hagyja érintetlenül, ahogy mondani szokták, ha evvel párhuzamosan próbálja végiggondolni a dolgokat. Magam nem lévén jártas a szakirodalomban, közvetve találkoztam csak az *Evans-Pritchard*-féle megfogalmazással, miszerint a kutató, miközben leírja egy másik kultúrához tartozó népcsoport viszonyait, önmagáról, saját előfeltevéseiről és alapvető viszonyulásáról is számot kell, hogy adjon. Tehát egy ponton akarva-akaratlan maga is közel kerül a közéleti szorítóhoz, ahol beavatkoznak, ahol megköttenek a társadalmi szerződések, ahol a többség demokratikus csoportnyomásával nyomatékosítja a javak megfelelő újraelosztását s ahol a politika rendszerint a közvélemény szolgálólányául szegődik. Könnyű lenne ezek után megjelölni a kutatás és értelmezés „tisztá” módszertani logikájának a menetét az ettől való elhatárolásban.

Laikusként nem is állt szándékomban együgyű módon számba venni, kiből lesz a feladatra szabott szakember, ezt döntsék el ők maguk, a szerzőről azonban – kerülve a nekrológszagú méltatást – szükségesnek tartok megemlíteni néhány dolgot vázlatosan.

A szerző és koncepciója

A szerző szakterületének kétségkívül sokoldalúan felkészült tagjai közé sorolható, aki a néprajz, a kulturális antropológia körében e tematikában kutatóként is ritka gazdag tereptapasztalatra tett szert. Ez már egy komoly előélet és sansz egy ilyen típusú munka megalkotásához. A szerző él is vele, s könyve – úgy hiszem – eddigi szakmai tevékenységének főbb stációiról is számot ad, ilyenformán a bőséges empirikus anyagok, amit megmozgat, többnyire maga is gyűjtője, résztvevő megfigyelője és értelmezője. Akár elővigyázatosságból, akár mértéktartásból döntött így, méltánylandó, hogy elsősorban azoknak a fontos résztémáknak a feldolgozásával állt elő ebben a kötetben, melyeknek maga is „első kézből” kutatója és interpretátora volt előzőleg. További szakmai virtusként tartható számon, hogy dokumentumfilmес társszerzőként, tematikus fotóanyagok összeállítójaként a nyolcvanas években kibontakozó vizuális antropológiai irány elméleti és gyakorlati animátoraként is nevet szerzett. Nagy és széleskörű publicitásban részesülő tematikus kiállításokat szervezett és gondozott az elmúlt időszakokban, a Néprajzi Múzeumban. Egyik fő szorgalmazója volt és maradt egy leendő cigány bázismúzeum létrehozásának. Tanulmányjaiban vitázó és vitatott szereplője annak a folyamatnak, melynek során az etnikai azonosságtudatra és a szabad identitásválasztásra egyaránt építő felfogás jegyében a cigánység kulturális integrációját igyekszik előkészíteni. Nem tudós outsider tehát, hanem maga is az „etnikai küzdőtér” egyik markáns álláspontjának képviselője.

Lássuk, mindezek fényében, mire vállalkozott a szerző, s mire képes a könyv.

Az továbbiakban tehát a kötet (Szuhay Péter: *„A magyarországi cigánység kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája”, Panoráma, Budapest, 1999. 205 old.*) tárgyát, felépítését, a szerző szándékait és szemléletmódját, valamint szerkesztési koncepcióját igyekszünk szemügyre venni. Megkíséreljük számba venni a borúra s derűre egyaránt okot adó mozzanatokot, megpróbáljuk megbecsülni a vállalkozás jelentőségét, újszerűségét s nem utolsó sorban mérlegelni kívánjuk pedagógiai hasznosíthatóságát.

Mi különbözteti meg e kötetet – kérdezhetnénk – a hasonló témaválasztású „honiismereti” munkáktól, melyek a hagyományos néprajzos leíró módon vetítenek elének állóképeket egy népcsoport változatlan gondolt életmódjáról és szokásvilágáról? A kérdésben cinizmus rejlik, hiszen nem mondhatjuk, hogy számos ilyen tárgyú feldolgozás látott volna eddig napvilágot, ami összehasonlítási alapul szolgálhatna. Egyrészt hamar kiderül, hogy ez a fajta feldolgozásmód távol áll a szerzőtől, ilyenformán nem sok értelme

lenne az elvont, akadémikus mérlegeléseknek. Továbbá az sem állt szándékában, hogy munkája cigány önismereti tükör gyanánt mindenáron egy pozitív önmege erősítést szolgáló kalauz legyen, népszerűsítő formában megírva, a fontos tudnivalók kivonataival (történelem, nyelv, szokások, dalok, ételek stb.).

Az előszó tanúsága szerint a legfőbb indokok, melyek a munka létrehozásában szerepet játszottak, ekképp összegezhetőek. A mai magyar társadalomban a legkritikusabb helyzetben lévő kisebbség a cigányság, melyet nemcsak fokozódó gazdasági és szociális hátrányok sújtanak, hanem a közgondolkodás negatív diszkriminációja is, mellyel legalább olyan nehéz felvenni a küzdelmet, mint az előbbiekkal. Fel kell tehát tárnai az előítéletek „mögötti valóságtartalmát és bizonyítani az állítások képtelenségét.” Ezek a túlnyomórészt ellenőrizetlen állítások (mondhatnánk akár feltételezett kollektív bűnösségekkel kapcsolatos kollektív vádaknak is) rendszerint a következő témák körül forognak, melyekre kellő visszafogottsággal igyekszünk csak utalni: 1. munkakerülés, 2. genetikai másság, 3. tolvajlás, 4. nyereszkesedés, 5. higiéniai ügyek stb. A homogenizáló sémákat, az előítéletek kóbor motívumait és toposzait ugyanis kulturálisan örököljük. A többségi társadalom képviselői, a fentebb már említett alrendszerekben, nagyon nehezen mondanak le a sablonokról és minimálisan sem hajlandók megértéssel fogadni a kisebbség értékrendjét, melynek következményei a napi érintkezés során az enyhébb lefolyású „kommunikációs zavaroktól” a helyi hatóságok által nyíltan vagy hallgatólagosan megerősített kollektív kirekesztésig terjednek. A közéletet mérgező előítéletes-séggel szembeni felvilágosító szándékú és színvonalas fellépés tehát alapvetően fontos.

Kérdés mármint, miben nyújt többet és mást ez a könyv a szokásos pozitív szándékú, előítéleteket oszlatni kívánó ismeretterjesztő propagandánál?

Véleményem szerint ezt elsősorban a módszertani eljárások gazdag választékában és az újszerű szemléletmódban kell keresni. Például abban, hogy „valóságos csoportok konkrét történésein és esetein keresztül”, vagyis esetleírások formájában kívánja feltárni a valóságdarabokat. Így próbálja megadni vagy beadni a maga „ellenmérget” az említett hétköznapi tudattartalmakkal szemben. Ennek érdekében a leghathatósabb fegyvert, az empirikus tapasztalatot mozgósítja célirányosan, mely a kötet fő forrását és hivatkozási alapját képezi. Valós és hiteles információkként ezek szolgálhatnak alapul az érvelésekhez. Ez adja az egész vállalkozás egyik kiemelkedően fontos ismertetőjegyet, vagy ahogy ő nevezi: „megértési és megoldási technikáját”. S ebből adódik a világosan kivethető módszertani szándék a szövegközlések jelentős részében: kerülni az ideologikus diskurzusokkal történő igazolást és a prekoncepciózus, didaktikus tárgyalásmódot.

Nem kíván tárgyról teljes képet adni, mivel a cigányságon belüli diffúz és szerteágazó viszonyok ezt amúgy sem tennék lehetővé, „legfeljebb bizonyos tendenciák és trendek kijelölésére” van mód. Téves szempontnak gondolnám, ha valamiféle hiánylistával szembesítenénk a szerzőt szerkesztői válogatásának mérlegelésekor (például a cigány történelem bemutatása, ennek ezer ága az őstörténet kérdéseitől a jelenkori polgárjogi küzdelmekig; a cigány holokauszt; nem szól a roma vonatkozású filmekről, egyáltalán a média szerepéről, a cigánykutatások történetéről, vagy *Jango Reinhardt* jelentőségéről sem stb.). Többre jutunk, ha azt nézzük meg, mennyire árnyaltan dolgozta fel a maga által választott, lényegesnek tartott vonatkozásokat.

A kötet voltaképpen egy igen sokrétű interkulturális kalauz. Egy olyan „konfliktuskezelő” kézikönyvvel van dolgunk, mely az alapvető tájékozódáshoz nyújt nemcsak ismereteket, hanem – mint fentebb említettük – „megértési és megoldási technikákat” is. Ugyanakkor sajátos tankönyvi jegyeket is hordoz. Bizonyos vonatkozásban megtalálható benne az etnikai viszonyok történetisége, bár elsősorban a jelenre koncentrál, nem érdekli a kulturális jelenségek ősisége és archaikus volta iránt. Nem kívánja eldönteni, van-e cigány mitológia, volt-e cigány eposz. (Sokszor cáfolták már, hogy nem volt magyar mitológia sem, ahogy buddhista logika sem létezik). Mindenekelőtt a kultúra modern

fejleményeit, hétköznapiságát állítja előtérbe. Olyan kultúraértelmezéssel dolgozik, mely nemcsak a dalokat, meséket, szokásokat és hiedelmeket vizsgálja, hanem a munkakultúrát, a foglalkozási és megélhetési stratégiákat is bemutatja. (Ellenméreg: ad 1. munkakerülés). A kulturális sajátosságok hangsúlyozása azért is alapvető, mert véleménye szerint az etnikai identitás létrejöttének, formálásának a kulturális rendszer a talapzata, illetve háttere. Nem minden kulturális közösség etnikai közösség, viszont az etnikai közösségek mindenekelőtt kulturális (nem vérségi, politikai, vallási stb.) közösségek. Ilyen alapon beszél a cigányság etnikus kultúrájáról. Erre érkeznek persze a régi-új vádak, hogy aki etnikumban gondolkodik, az etnocentrikus, amivel magam nem értek egyet. Ez a felfogás élesen szemben áll az etnikai vonásokat másodlagosnak vallók nézeteivel, akik cselekvési stratégiákat vagy esetleges törvényjavaslatokat nem ezen az alapon fogalmazzák meg. E szemléleti különbségek ugyanakkor nem írhatók le pusztán politikai elkötelezettségek mentén.

Úgy vélem, az a fajta kulturális antropológiai szemléletmód, amelyet a szerző és munkája képvisel, nemcsak a hétköznapi kommunikációból hiányzik. Nem ártana, ha további népszerűsítő munkák, tananyagok révén mielőbb az oktatás világát is áthatná, elfogadott „nyelvjárássá” lenne, vagyis fogalmai, fontosabb elemei részeivé válhatnának az iskolai kommunikációnak.

Megközelítésmódja igen összetett, mert nemcsak a kíméletlen többség látószögéből, hanem a különböző cigánycsoportok kulturális viselkedése felől is vizsgálja a jelenségeket, a cigány-cigány viszonylatok sokrétű megkülönböztetésével. Ezenkívül a cigányok és nem cigányok bonyolult kapcsolatára is rávilágít, a jelenkor előzményének tekinthető 19. század végétől kezdve a tárgyalást. Ez azért fontos alapvetően, mert e könyv is igazolását adja annak, hogy a cigányság csoportjai egyfelől mindig a többségi társadalommal való viszonyban fogalmazták meg identitásukat, másrészt saját „külön bejáratú” önmeghatározásukra is mindig fenntartották maguknak a jogot. Az is elemzés tárgya, hogy miért maradt fenn mind a mai napig ez a „kétoldali” identitástudat, mely érthető és indokolt a külső társadalommal szembeni önvédelem szempontjából. A társadalomfejlődés jelenlegi fokán viszont hátráltatója lehet egy nyitottabb identitás kialakulásának.

Kiemelten fontos és újszerű tematikai aspektus a szimbolikus megjelenítések, reprezentációs formák múltbeli és jelenbeli ábrázolása, elemzése. Pedagógiai szempontból komoly hasznot lehet remélni attól, hogy összehasonlításra alkalmas módon kerülnek bemutatásra a korábban elterjedt és kurrens szemléletmódok jellegzetességei: a hatósági, a tudományos, a nem-tudományos, az irodalmi „képek” és leírások, valamint a különböző önképek. További ellenméreg (ad 2. genetikai másság) a pedagógia napi praxisában is uralkodó nézetek és berögzöttségek egyik abszurdítására vonatkozóan, mely azt feltételezi, hogy genetikailag kódolt a cigányságon belül a devianciára való hajlam. Ez nagyjából arra a gondolkodásmódra vall, ami távoli múltba tekinthet vissza, például a „kalandozó” magyarok utódairól is szívesen gondolkodtak ilyen homogenizáló sémák szerint a más kultúrához tartozó krónikások. Úgy tűnik, ilyen – nem éppen büszkeségre okot adó – ezeréves „érzékenységeket” mi is bevettünk hagyományaink közé, ami ráadá-

A kulturális sajátosságok hangsúlyozása azért is alapvető, mert véleménye szerint az etnikai identitás létrejöttének, formálásának a kulturális rendszer a talapzata, ill. háttere. Nem minden kulturális közösség etnikai közösség, viszont az etnikai közösségek mindenekelőtt kulturális (nem vérségi, politikai, vallási stb.) közösségek. Ilyen alapon beszél a cigányság etnikus kultúrájáról.

sul nemcsak a mindennapok leegyszerűsítő beszédmódjában él tovább. A diszkriminációs felzárkóztató programok hallgatólagos vagy kimondott előfeltevései között is található ehhez fogható, még ennél is rafináltabb és megtévesztőbb „felismeréseket”, amikor avval indokolják az elkülönítést, hogy a cigány gyerekek kultúrája (szokásai, gondolkodásmódja stb.) nem teszi alkalmassá őket a mindenkinek szóló oktatási folyamatokban való részvételle. Valójában ez már a modern asszimilációs stratégia jegyében dívik, melynek kudarcáért ugyancsak az említett nebulók tehetők felelőssé.

Egyébiránt egy meglehetősen tág célcsoportnak szól a könyv, akik munkájuk során kerülnek kapcsolatba cigány kisebbséghez tartozó emberekkel. Ebből adódóan merülnek fel olyan problémák, mellyel a szerzőnek is nehézségei támadnak nemcsak a könyv műfaji meghatározása, hanem esetenként nyelvezete kapcsán is. Magam tankönyv helyett inkább oktatási segédkönyvnek nevezném, melyet egyáltalán nem tartok degradálóknak, sőt ebben a műfajban a nélkülözhetetlenek közé sorolnám. Úgy vélem, a kvázi-tankönyv jelleg azért mégis igaz, mert egy sajátos tematikai válogatás szerint próbál „a magyarországi cigányságról összegyűjtött ismeretek lényegi összefoglalója” lenni. Megértési és megoldási technikák elsajátítását helyezi kilátásba. Tehát rendszerezett és összefüggő információkat óhajt közölni egy adott témakörben, felmutatva bizonyos történeti és historiográfiai vonatkozásokat, utalásokat téve – ennek célirányos szelekciójával – a szakirodalmi háttéranyagra, segítve mindezt a műfajnak megfelelő alkalmazott nyelvhasználatával. Ebből adódik, hogy ebben a formában nem is lehet egy jól meghatározott intézményes oktatás segédeszköze. Ezzel szemben ajánlatos lenne forrásként felhasználni további pedagógiai célú adaptációkhoz. Az intézményes szinterek közül a tanító- és tanárképző főiskolák, egyetemek, egészségügyi szakiskolák, szociális képzés, munkahelyi továbbképzések és nem utolsósorban a tanár-továbbképzések így is jó eséllyel befogadhatják. Ez utóbbi műfajra vonatkozóan véleményem szerint érdemes lenne mielőbb kitalálni egy olyan verziót, mely erre a célra alkalmassá tenné, s ezt követően elindítani az akkreditációját.

Pedagógiai-módszertani szempontból további nagy erőssége, hogy szöveggyűjteményként is használható, mivel tematikus szemelvényeket (irodalmi, tudományos, hétköznapi stb.) is közöl, melyek sok esetben eltérő álláspontokat állítanak szembe egymással, teret engedve így az olvasói (tanulói) értelmezéseknek. Egy értő tanár rögtön felhúzza a szemöldökét, mert meglátja és kiaknázhatja az ebben rejlő előnyöket, például a kooperatív tanulási technikák elsajátíttatása terén. Erénye még, hogy „képeskönyvként” – eredetinek mondható fotóválogatással – alkalmas vizuális terepet kínál az ilyen irányú értelmezések céljára, a könyvben foglaltakhoz és az önálló feldolgozáshoz egyaránt.

A könyv egységeiről

Mindenekelőtt a címválasztásról. Kissé bonyolultnak tartom, noha minden egyes szava, fogalma alaposan átgondolt és a koncepciózus kapcsolatot sugallja. Mégis úgy gondolom, egy ilyen speciális kézikönyvnek, mely nem kifejezetten tudományos vagy monografikus igénnyel, az ennek megfelelő kifejtésmóddal és terminológiával íródott, szerencsésebb lett volna tömörebb műcímet adni. A szándék – a szembeállítás – érthető, de a szerző alcímként is nyugodtan utalhatott volna arra a mondhatni stratégiai jellegű vitapontra, ami az etnikus kultúra/szegénységkultúra megkülönböztetésben és dilemmában kifejezésre jut. Helyesen tette ugyanakkor, hogy nem foglalt állást ehelyütt, inkább hangsúlyosan jelezte és nyitva hagyta, rábízta ennek eldöntését az olvasóra, ezzel együtt a fő üzenet (=cím) befogadását megkönnyíthette volna, így viszont egy nehézkes és túlsúlyolt nyelvi megfogalmazással találja magát szembe az olvasó.

Az „Előszó”-ban kifejezetten bántó, hogy ide nem illően és szokatlanul kollokvialis stílusban idéz fel egy gyilkosnak mondható cigány-viccet. Nem biztos, hogy például a ma-

gyar arisztokrácia valamely vonatkozásban történő feldolgozásához feltétlenül Tasziló-viceket is kellene mondogatni. Azonkívül alkalom arra, hogy némelyek esetleg egyedül csak erre emlékeztessenek a könyv kapcsán.

Nem könnyű olvasmány a ‚Fogalmak tisztázása’ című alfejezet, de e nélkül nincs miről, jobban mondva, nem érdemes beszélni. Pontos, egyértelmű fogalomhasználat, informatív leírások a hatósági cigány-minősítési módszerek és az önmeghatározások konfliktusairól. A „relatív cigány” különben sem hagyja, hogy egyszeri meghatározásokba foglalják. Az identitásválasztás útjai kifür-készhetetlenek. A szerzőnek, helyeselhetően, az a célja, hogy bemutassa azokat a szempontokat és értelmezési kereteket, melyek alapján eldönthető, hogy az adott pillanatban ki minek tartja magát.

Az ‚Alakuló értékrendek’ című alfejezet, véleményem szerint, lehetett volna határozottabb a különféle irányzatok (szervezetek, képviselőik) nevesítésében, megkönnyítve a tájékozódást. ‚A jelenkor előzményei – történeti fejtegetések’ során a jelenkor legfontosabb kérdései közé tartoznak a foglalkozási, megélhetési viszonyok. Ma a piactudat átmenet idején tíz- és százazatok kénytelenek még a korábbi proletarizált életviszonyok nyújtotta lehetőségeknek is a feladására. Mit csinálnak azok az emberek, akik kiszorultak a munkaerőpiacról? Milyen a „piac alatti” cigány társadalom tényleges tagolódása?

Erről is szól a ‚Jelenkori gazdaságtörténet’ című fejezet. ‚Szomorú trópusi” történet, hogy itt Közép-Európában újra tömeges méreteket öltött a gyűjtögető-zsákmányoló életforma. Ennek ellenére mégis azt kell megállapítani, hogy elképesztő alkalmazkodási képességről tesznek tanúbizonyságot egzisztenciát vesztett emberek tízezrei, akik a szegénység kultúrájában, a szegénység gazdaságában tevékenykednek. Találhatunk egy taxatív felsorolást is ezekről a túlélést segítő technikákról és jövedelemforrásokról (gyűjtögetés-szedegetés, guberálás, szelektív hulladékgyűjtés, alkalmi munkák, mezőgazdasági termelés, feketegazdaság, vállalkozói tevékenységek, „bankszakma” ad 4. stb.). Emeljünk ki a ‚Gazdasági típusok’ esetleírásos példatárból néhány mozzanatot. Tiszakanyár: pálinkakereskedés, benzínüzlet a kishatárforgalomban, gagy, uborka. Nagycserkesz: önálló paraszti létforma, dinnye, dohány. Bogács: Cs-lakások, döghüsevés. Érezhetően különböző hátterek, attitűdök, sorsok.

‚A cigányok etnográfiaja’. Csupán egy utalás az ‚Öltözködés’ alfejezetnek az eltérő tisztaságképzetekről szóló problematikájára (ellenméreg ad. 5): „Adott kulturális csoportok saját közegükben a saját tisztaságukról megfogalmazott normáik között normálisan élnek.” Egyes emberek, akik például kevesebbet mosakszanak, világképükben nem a tiszta-mocskos ellentétárban jelölik ki az értékeket, hanem a tiszta-tisztátalan viszonylatban.

‚Az értékrend’ fejezetben a lopásról (ellenméreg: (?) ad 3. tolvajlás) mint kulturális szokásról. A büntető jellegű („büntetésbeli”) lopásról, mely csak a haragosra vonatkozhat, azt írja, hogy érdemszerző jelleggel bír. Egy korrekt antropológiai leíró kontextusban persze ez semmiképpen sem értelmezhető homogenizálóan. Ugyanakkor valószínűleg a könyv legproblematisabb mondata itt található (111. old.): „A lopás [...] a csoporton belül az ember értékmérőjévé is válhat.” Hétköznapi értelmezésben – nagy

„Szomorú trópusi” történet, hogy itt Közép-Európában újra tömeges méreteket öltött a gyűjtögető-zsákmányoló életforma. Ennek ellenére mégis azt kell megállapítani, hogy elképesztő alkalmazkodási képességről tesznek tanúbizonyságot egzisztenciát vesztett emberek tízezrei, akik a szegénység kultúrájában, a szegénység gazdaságában tevékenykednek.

valószínűséggel – a megrögzött másság-védelmezők se fognak e mögé felsorakozni. Ha csak nem tekintjük eleve értékesnek mindazt, ami ősi.

„A kulturális egységesülés’ alfejezetet a cigányság integrációjának módozatairól és ennek lehetséges forgatókönyveiről túlságosan soványnak érzem. Az esetleges kulturális és politikai egységesülés esélyeiről szólván nagyobb teret szentelhetett volna e témának.

„Az egészségügy és a cigányok’. Védőnők, nőgyógyászok, háziorvosok és egészségügyi dolgozók és mások figyelmébe (ad 5.). Tananyagrészetek: „A roma populáció egy részhalmozát sem szabad homogénnek tekinteni.” Továbbá itt sem biztos, hogy az anyasággal, nemi szerepekkel kapcsolatos archaikus minták jelentik a jövő követendő útját. A zártság egyre inkább felbomlóban van.

„Esettanulmányok – különös történetek’. Olvasmányok, például „Miért lopta el felesége holttestét R. Mihály?”, „Miért látogatták meg B. Miklóst a ny.-i kórházban egyszerre tizennégyen?” (Akárcsak E. Kusturica: Macska-jaj)

„Útmutató a cigányságról szóló fotók használatához’. Legnagyobb sajnálatunkra a cikk témájául szolgáló fotók nincsenek itt. Csak egyet-kettőt találtunk meg elszórva másutt (például 43., ill. 45. old.) Kár, hogy a lényeg, a látnivaló nem jelenik meg.

Az „Olvasókönyv’-ből a félelmetes tanulságoktól hemzsező „Csövesek – csicskák’ leírást ajánlanám a nagyközönség figyelmébe, mely arra (is) példa, hogyan asszisztál az intézményes igazságszolgáltatás a nyílt diszkrimináció mellett az ároktői romák és a miskolci hajléktalanok között támadt konfliktus során. Úgy tűnik, lehetnek még aktualizálható vonatkozásai a jövőben. Erről dokumentum-összeállítás is készült. Példaértékű beszámolóknak tartom.

Apróbb kifogásaim az egyébként célszerűen összeállított bibliográfiával kapcsolatban: a fejezetekben szemelvényként megadott szövegek könyvészeti adatai egy-két esetben hiányoznak, pl. Seres G.: Tiszta Környezet (?), idézve 87. old., vagy Bosnyák B.: Cselédek Oros községben (?), idézve 92. old.

Megjegyzés: Akaratlanul is támadhat az a furcsa benyomás az emberben, hogy a kiadó profilja – merő véletlenségből – egyfajta „idegenforgalmi kiadvány” jelleget kölcsönöz a könyvnek.

Jelenkori kényes etnikai és társadalmi konfliktusaink megértéséhez a kötet: nélkülözhetetlen forrás és megoldó kulcs. Azoknak is, akik munkájuk során találkoznak boldog cigányokkal és azoknak is, akik evvel ellentétes tapasztalatokra tesznek szert. Üdvözölni kell ezt a végre-valahára vérbeli és sokoldalú szakembertől származó interkulturális olvasókönyvet, mely a megismerést és a megértést, a mindennapi konfliktuskezelés leghatékonyabb módozatait helyezi előtérbe. Remélhetőleg gerjesztő hatása lesz a pedagógia egyes szakágaiban. Persze sokat azért ne várjunk, mert ezzel kapcsolatosan van egy jókora nehézség: az úgynevezett megértési technikák elsajátítása valószínűleg nem fog menni mindenkinek. Az előítéletek tárháza sokkal több, olcsóbb és könnyebben felhasználható formát kínál a másik „megismeréséhez”. De a piacon végre megjelent egy hamisítatlan közszolgálati termék. S a kérdés, azt hiszem, mégiscsak az: ki kit győz meg?

Jegyzet

(1) Claude LÉVI-STRAUSS: *Szomorú trópusok*. Európa Könyvkiadó, Bp, 1973.

(2) egyebek közt KIS János: *Túl a nemzetállamon*. In: Beszélő, 1996. márc.-ápr.

(3) *Szeged cigánysága és a Szegedi Cigányprogram*. In: Régió, 1997. 3-4. sz. 81-110. old.